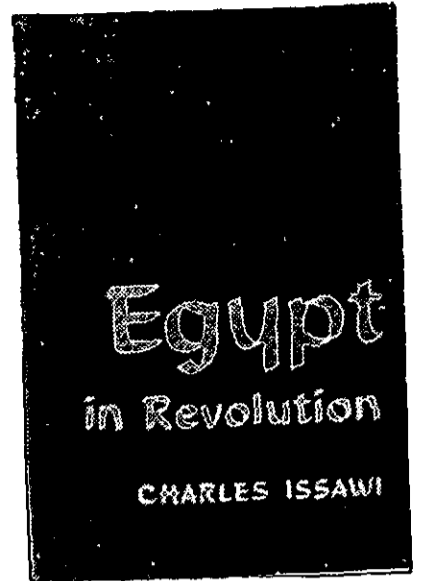

"מצרים במהפכה"

ניתוח כלכלי

סדו אברהם בן-יצחק

בבנק-הלאומי המצרי. לאחר מכן שרת במחלקה הכלכלית של מזכירות האו"ם והרצה שנים מספר באוניברסיטה-האמריקאית שבבירות. כיום הוא משמש כפרופ' לכלכלת המזרח-הקרוב והמזרח-התיכון, וכמנהל-בפועל של מכון-המזרח-הקרוי-התיכון באוניברסיטת קולומביה. הספר הנוכחי הנו הישיר שלישי בסדרה שכתב על כלכלת מצרים; אולם פרט לפרק הראשון, ההיסטורי, שהועתק מספריו הקודמים, נכתב בו עתה הכל מחדש. הספר הוכן בשנים 1961/1962 ולצורך זה בילה מחברו "שנת-שבתון" בבירות, בקהיר ובלונדון. את ספרו זה פותח הפרופ' עיסאוי ב"הבטחה" לקוראים שזהו ספרו האחרון על נושא זה ושלא יחבר ספר רביעי על כלכלת מצרים.

נוסף על הרקע ההיסטורי שבחלק הפותח הנ"ל סוקר הספר בצורה תמציתית, ובאופן בהיר למדי, את נתוני-היסוד של מצרים — דמוגרפיה, חברה, הכנסה-לאומית, חקלאות, תעשייה, תחבורה, סחר-חוץ, ממון לאומי וציבורי — ומנתח בהרחבה את הבעיות המיוחדות הנובעות מהרכבם של נתוני-יסוד אלה במצרים.

לא נוכל כאן להתייחס לכל המשמעויות, המתבקשות מאליהן, משלל נתוני-היסוד התופסים חלק חשוב מספרו של פרופ' עיסאוי; אך נשתדל להבליט לפחות חלק מן הפרובלמטיקה הפרובוקטיבית, השזורה בספר וההופכת את קריאתו להנאה בלתי-רגילה, אפילו לקורא אשר אינו רגיל בקריאה בספרים הדנים בנושאים כלכליים.

סוציאליזם ערבי

הסופר מגדיר את מצרים של היום כ"מדינה סוציאליסטית טוטליטרית", שבה "הצבא שולט באופן מלא על הפעילות המדינית והכלכלית", ושה "דוכאו הן החירות המדינית והן האינטלקטואלית". נוצר הרושם כאילו פרופ' עיסאוי מרחיק לכת בביקורו הקטלני על אופי הסוציאליזם של עבד-אנ-נאצר; ונראה שבגישתו השלילית מושפע הוא לא במעט מאותה אגידה של יזמה-חופשית אותה ספג בתקופת שהותו בארה"ב. לדעתו, אין אמנם לזלזל בהשגים של המשטר הצבאי מאז עלתו לשלטון (סילוק ההשפעה הזרה, הלאמת תעלת-סואץ, תכניות התיעוש, הקמת סכר-אסואן הגבוה, הרחבת החינוך, צמצום הפער הסוציאלי ועוד); אולם כאן באות הסתייגויות חשובות אחדות:

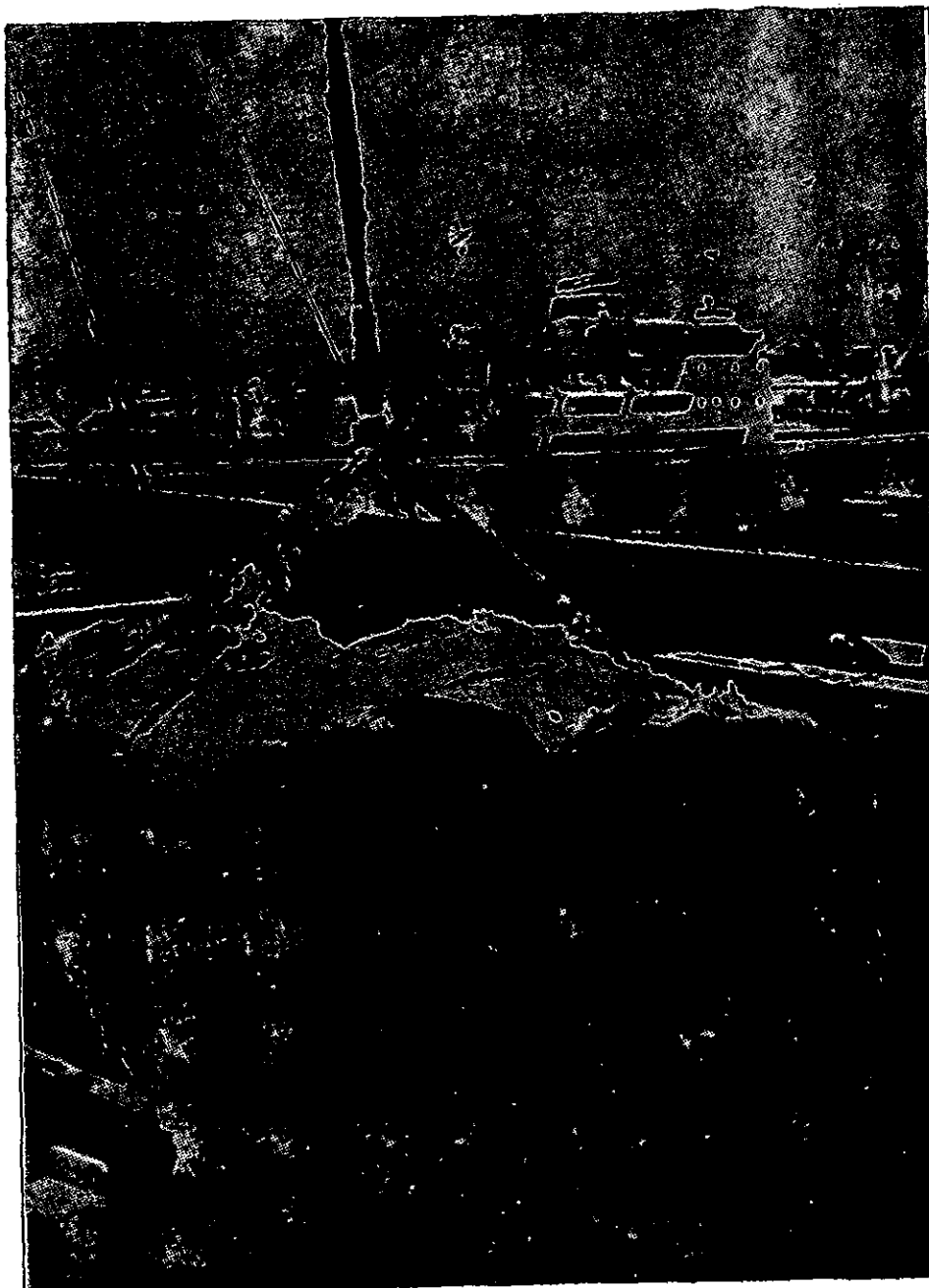
● קצב הגידול של התפוקה-הלאומית נופל במקצת מן ה-מוצע העולמי.

הנעשה מאחורי "פרגוד-החול" של מצרים אפוף יותר ויותר באוירה של מסתורין ואי-ודאות. המשקיף מן החוץ המחפש אחר האמת-לאמתה על אודות משטרו המהפכני של עבד-אנ-נאצר והשפעתו על חיי המשק והחברה של ארץ-היאור — מבוכתו הולכת וגדלה, משהנו נאלץ להסתמך על ידיעות, סטטיסטיקה ו"חומר-רקע" השאובים מן העתונות המולאמת של מצרים ומפי מנגנון-התעמולה האדיר הנמצא בפיקוחו של הנשיא המצרי.

עד לפני זמן קצר נתקל החוקר בפרסומים המצריים בטון אחד וברור, בתזמורת שבחים עצמיים על השגים עצומים בכל שטחי החיים — כלכלה, חברה, צבא, מדיניות-חוץ ופנים; והכל תודות למנהיגותו הגאונית של עבד-אנ-נאצר, המשטר אשר הקים והאידיאולוגיה המיוחדת שלו, הידועה בשם "סוציאליזם ערבי". אולם בחדשים האחרונים (אף כי שופי-רות התעמולה מוסיפות להשמיע את צלילי "מצעד ההצלחה-חות") נשמעו לראשונה, מאותם מקורות מצריים, צלילים צורמים הרומזים על קיומו של משבר רציני טעון-סכנות בעמק-הנילוס. עתונאים מצריים ועתונאים זרים מוסרים על מחסור חמור במצרכים חיוניים, בעיקר במזון, על התנגשויות-דמים בין פלחים ופועלים לבין שוטרים, על שלטון-ביורוקרטי ועל שחיתות רחבת-ממדים בכל פינות המנגנון הממשלתי המנופח (אשר בשנים האחרונות, בעקבות גל ההלאמות, השתלט על רוב-רובה של הפעילות המשקית).

המשקיף האוביקטיבי חייב לנסות ולשבץ את הידיעות הרבות והסותרות המגיעות ממצרים לתוך מסגרת של פרספקטיבה-היסטורית, המתבססת על ידיעת נתוני-היסוד של מדינה זו ועל ניתוח הפתרונות — התיאורטיים והפרגמטיים — של בעיות הכלכלה, החברה והמשטר העומדות בדרך-כלל בפני מדינות מסוגה של מצרים; לאחר מכן חייב הוא להעביר את הידיעות המגיעות אליו תחת שבט-הביקורת הכפול: הן מבחינת מידת הסבירות הכוללת של תחזיות התכנון, במסגרת המדיניות המוצהרת של השלטון המצרי, והן מבחינת מהימנותם ומשמעותם של ההשגים שהושגו כביכול במסגרת התגשמותו של התכנון המוצהר.

והנה בא עתה פרופ' צ'רלס עיסאוי שנולד והתחנך במצרים, ותרם בספרו האחרון "מצרים במהפכה" — ניתוח כלכלי — את אחת התרומות החשובות ביותר בתקופה האחרונה להקלת פעלם של אלה השואפים להבין כיאות את הנעשה במצרים. פרופ' עיסאוי הנו הניד האוניברסיטאות של אלכסנדריה ושל אוכספורד שבאנגליה. הוא עבד בזמנו במשרד-האוצר וכן

כותה מצרית — לציכוסלובקיה

- ההשגים שהושגו תרמו רק מעט לפתרון בעיותיה הקשות של מצרים.
- המחבר רומז שהשגים אלו הושגו בחלקם „על-ידי הטלת משכנתאות כבדות על העתיד”. הפקעת רכוש זר ערערה את אמון הכלכלה המסחרית הבינלאומית במשק המצרי (אף שאין בכך, לנוכח זרם הסיוע מממשלות זרות מסוימות, כדי סיכון מכריע למימון הפעילות המשקית מהחוץ); ברם, הפיתוח מומן ברובו על-ידי מלוות זרים גדולים, אשר פרעונם יהיה בשנים הקרובות עומס הולך וגדל.
- מדיניות ההלאמה וההפקעה הנרחבת, שהתבססה על השגה מעוותת, הביאה לירידה ביעילותם של מפעלים רבים, לתחושה של אי-בטחון — ולרתיעה יתרה של יזמה וחסכון בסקטורים המעטים שנשארו בידיים פרטיות.
- קיים חשש חמור לאשר תביא בסופה מדיניות המעוררת את ההמונים על-ידי הבטחת תנאי-יחיים טובים יותר והגברת תקוותיהם ושאירותיהם בשיעור העולה על יכולת המדינה לספקן.
- באותם האמצעים, אולם בשיטה כלכלית-מדינית אחרת, ניתן היה להגיע לתוצאות יותר חיוביות בשביל העם המצרי.

תכנית החומש לפיתוח 1960-1965

המחבר מוחזק ביקורת קשה על הבסיס שעליו מושתתת תכנית החומש * לפיתוח כלכלי ל-1960-1965. תכנית זו מקיפה השקעות בסך 1.7 מיליארד ל"מ ומיועדת להגדיל את ההכנסה-

הלאומית ב-40% (מ-1,282 מיליון ל"מ ל-1,795 מיליון). לפי הערכת פרופ' עיסאוי מכילה התכנית, בעצם, אוסף של מפעלים ותכניות אשר הוצעו על-ידי המוסדות הממלכתיים השונים (כולל הצבא), וששובצו במסגרת אחידה, אשר ידוע היה מראש שיהיה עליה, ויהי מה, לשרת את המטרה המוצהרת של הגדלת ההכנסה הלאומית במשך 10 השנים — וכתוצאה, היתה תכנית זו נעדרת מבנה פנימי אורגני. כך, הקשר שבין הבחינות הפיסיות והכספיות בתכנית-כללית זו הנו רופף ביותר. המחבר מרחיב את הדיבור על ארבע קבוצות של חולשות המתגלות בתכנית החומש:

חוסר עקביות. לדוגמה, התכנית מניחה כי החסכון הלאומי יגדל מ-14% ל-20% מהתפוקה-הלאומית — אך מתעלמת מן הגידול המהיר בצריכה, בעיקר מהצריכה הציבורית (כר לל הצבא). כן יש להטיל ספק בתחזיות של יחסי „תשומה — תפוקה” וכן ביכולת לספק את המטבע הזר הדרוש — ואף באפשרות להעמיד את כוח-האדם המקצועי הנחוץ.

סדר העדיפויות של ההשקעות בין ענפי המשק. בולטת ביותר בתכנית החומש העדיפות הגבוהה שניתנת לתעשייה — 33.3% מכלל ההשקעות — המיועדת לאפשר גידול התפוקה התעשייתית ב-97.8% במשך 5 שנים, לעומת הגידול המקביל של 28% הצפוי בתקלאות. לדעת עיסאוי עשויה התפוקה החקלאית להתגלות כחוליה החלשה ביותר בשרשרת (ונראה שהמאורעות האחרונים במצרים מצדיקים השערה זו).

הקצאת משאבים. המדיניות המצרית של פיקוח מלאכותי על מחירים ושל שימוש נרחב בסובסידיות — וכן מדיניות-השקעות המבוססת על שיקולים אחרים מאשר שיקול הרווחיות והכדאיות הכלכלית — גורמות כל אחת בנפרד, ועוד יותר בהצטרפן יחד, לעיוות תהליכים כלכליים טבעיים ומונעות מן המתכננים כל אפשרות סבירה של הקצאה מדעית-כלכלית של המשאבים המוגבלים אשר למצרים.

יעילות המנגנון הממשלתי. המנגנון הממשלתי של מצרים ידוע מאז ומתמיד בחוסר-יעילותו המשוע ובמסורת של ריב-כוזיות נוקשה. „התחלקות הבכיר בסמכותו — מסמלת נחיתות” — זוהי אמרה נפוצה במזרח. מצב זה היה גרוע דיו כאשר הפעילות המשקית התנהלה ברובה בידי הסקטור הפרטי. אולם כיום תהליך הביצוע של „סוציאליזם ערבי” ריכז את סמכויות ההחלטה בידיים ממשלתיות. „למשך זמן רב עשויה הביורוקרטיה לספוג חלק גדול מאוד מן האנרגיה המופקת מן התכניות”.

תעשייה

על מצרים עובר תהליך מהיר של תיעוש. פרופ' עיסאוי מצדיק את העקרון העומד מאחורי תהליך זה — אולם מסתייג משני מניעים אשר זרזו את התיעוש המצרי: א. הרצון להגיע לאי-תלות; ב. הלהיטות לצבירת עמדת-עצמה. שני מניעים פסיכולוגיים-מדיניים אלו מצויים ברוב הארצות המתפתחות; ולפחות בטנח הקצר מוסיפים הם לעיוות התהליכים הכלכליים התקינים.

פריון-העבודה של העובד המצרי עומד בסימן עליה, אולם עודנו גמוך מאוד לעומת הארצות המפותחות; ורוב רובן

* ראה מאמר בנושא זה ב„מערכות” חוב' פל"ו, יוני 1961.

של התעשיות המצריות אינן בעלות כושר-תחרות, למרות שכר העבודה הירוד מאוד (מאז שנכתב פרק זה, נראה שחלה ירידה תלולה בערך-המוסף לעובד, בעקבות ביצוע ה"חוקים הסוציאליסטיים" משנת 1961: יום עבודה של 7 שעות, ביי-טול שעות נוספות, וכו').

עד כה אופשרה הרחבת השוק למוצרי היצור של התעשייה המקומית על-ידי החלפת היבוא של מוצרי-צריכה. אולם תהליך זה מתקרב לקצו; להבא ניתן להרחיב את השוק רק על-ידי העלאת הפריזון — תהליך הרבה יותר אטי — ועל-ידי פיתוח שוקי-יצוא, דבר שאינו קל כלל ועיקר. מצרים מסוגלת להתחרות כשהמדובר בניצול חומרי-גלם מקומיים זולים — דהיינו: תעשיות המלט, פוספטים, שימורי ירקות ופירות ומוצרי-עור. כן נראית כרנטבילית תעשיית הטכסטיליים, אם מיבאים כותנה גלמית קצרת-סיבים, לייצור בדים זולים לשוק המקומי, ועל-ידי כך מתאפשר לנצל את הכותנה הגלמית המצרית לייצור מוצרי-טכסטיל מאיכות גבוהה לשוקי-יצוא. לגבי תעשיות אחרות קלושים סיכויי מצרים; והדבר יהיה תלוי בטיב יחסי-הכלכלה עם ארצות-חוץ ובכיוונם הגיאוגרפי של יחסים אלה.

חקלאות

פרופ' עיסאוי ממליץ להרחיב את גידול הכותנה ככל האפשר, אולם, במקביל, לעודד גם גידולים אחרים — כגון: ירקות, פירות ופרחים — על חשבון גידולי האורז והדגניים. שיטה כזו עשויה להגדיל את ההכנסה לפדאן, לקלוט כוח-אדם רב יותר ועל-ידי ויתור על גידול האורז לחסוך כמות ניכרת של מים. אולם הצלחת תכנית זו, לפי אופים המיוחד של מוצרים עדינים אלה, מחייבת לדעת פרופ' עיסאוי ששיווקם יופקד בידי הסקטור הפרטי, בעוד שכיום מולאמים צינורות השיווק כולם, בהתאם למדיניות ה"סוציאליזם הערבי".

הדילמה המצרית

ניתן לסכם את בעיותיה הכלכליות של מצרים בשני מושגים: עוני ועודף אוכלוסיה. צפיפות האוכלוסיה מגיעה ל-650 נפש

מפעל מצרי להרכבת טרקטורים

לקמ"ר (שטח מיושב), כאשר 60% מן האוכלוסיה עוסקים בחקלאות — לעומת צפיפות של 200-300 נפשות לקמ"ר במערב-אירופה, שם רק 5-15% של האוכלוסיה עוסקים בחקלאות. קיימת בחקלאות המצרית אבטלה-מוסוית עצומה. האוכלוסיה גדלה בקצב מסחרר, ולפי הערכה מצרית אופטי-מלית תגיע ל-34.8 מיליון ב-1972 ול-44.7 מיליון ב-1982. גם הערכה זו נראית בעיני המחבר כנמוכה מדי לנוכח השיפורים החלים בתחומי התברואה. תכנית-החומש לפיתוח כלכלי אינה מסוגלת כלל וכלל לענות על האתגר של גידול האוכלוסיה.

הנתונים המתפרסמים על ההכנסה-הלאומית אינם מוסמכים ואינם ניתנים להשוואה; אולם נראה שבשנים האחרונות היא גדלה ב-4% לשנה — או ב-1.5% לגולגולת. ההערכה הרש-מית המצרית של 51 לירות מצריות * כתפוקה-הלאומית הגל-מית לגולגולת ב-60-1959 נראית לפרופ' עיסאוי כמוגזמת. כן מטיל הוא ספק בהגשמתן, הלכה למעשה, של תחזיות-הע-תיד הכלולות בתכנית החומש.

הגירת אוכלוסיה אינה באה בחשבון היות ומדינות-ההגירה השכנות הבהירו היטב שאין בכונתן או ברצונן לקלוט בשטחן מהגרים מצריים. אך יש לעודד מפעלי פיתוח קהילתיים, שיי-כון כפרי, תעשייה כפרית וכדומה, וכן יש להרחיב את השי-רותים החברתיים ובמיוחד את החינוך. יש גם לנצל את האפשרויות הטמונות בניצול כוח-אדם מובטל לשם התהוות הון על-ידי ביצוע עבודות ציבוריות בקנה-מידה קטן, תוך ניצול חומרי גלם וציוד מקומיים.

יש צורך חיוני להגביל את קצב גידול האוכלוסיה על-ידי פיקוח על הילודה, אם כי הדבר עלול להשפיע רק בטווח הארוך. יש לציין שדת האיסלאם אינה מתנגדת למגמה כזו. לדעת פרופ' עיסאוי מסוגלת דת האיסלאם, לעומת דתות מזרחיות אחרות, להשתלב יפה במסגרת השואפת לפיתוח כל-כלי ולקידום חברתי (יש אומרים שהאיסלאם הנה הדת היחסי-דה אשר נוסדה על-ידי איש-עסקים מצליח).

סיכויי מצרים לפיתוח שוקים בעלי-חשיבות באפריקה בשביל התעשייה המצרית הנם קלושים ביותר. נשאר השוק הערבי הנראה כשוק הטבעי בשביל מצ-רים; אולם מדיניות ה"סוציאליזם הערבי" וצווי ההלאמה — שכללו הלאמת רכוש ערבי, בעיקר לבנוני וסעודי — משמשים כמכשולים רציניים להשתלבות כלכלתן של ארצות-ערב השונות במסגרת של איחוד בהנהגת מצרים. גסיון ה-

* כוח הקניה של הלירה המצרית — פרופ' עיסאוי מצטט מחקר של האו"ם כדי לטעון שלפי השער הרשמי של \$2.87 ל"מ, מצרים הנה אחת הארצות הזולות ביותר בעולם (המדד לקהיר — 65 — בתקופה 60-1958 לעומת ניו-יורק — 100 באותה תקופה). כוח-הקניה הגבוה יחסית של הל"מ בפנים מצרים לא סותר את העובדה ששערי-הליפין של הל"מ בשוק השחור, בי-שנת 1961, היה \$1.60 בלבד (כיום \$1.45).

איחוד הסורי-מצרי דחה עוד יותר את הגשמת התקוות להשתלבות מעין זו.

צ' איסאוי סבור אמנם שבמרוצת הימים תושג צורה זו או אחרת של איחוד ערבי סביב מצרים, אולם עד אז צפוי לדעתו העולם הערבי לתקופה של מאבק אידיאולוגי ומדיני מר וממושך; ובינתיים עלול לסבול שיתוף-הפעולה הבין-ערבי בתחום המדיני והכלכלי. אם כי אין המחבר אומר זאת במפורש, נראה שבכונתו לרמוז כי האיחוד לא יוגשם כל עוד עומד עבד-אנ-נאצר בראש השלטון במצרים ושואף להגשים מדיניות של "יצוא" ה"סוציאליזם הערבי" לכל ארצות העולם הערבי.

הדילמה המערבית

את פרק-הסיכום לספרו נועל המלומד הערבי בניתוח הדבר אותו הוא מכנה "הדילמה המערבית"; וכאן באות לידי ביטוי הערכות מספר המצטיינות בתריפותן ובקיצוניותן.

לדעת פרופ' עיסאוי, קרוב היום איזור המזרח-התיכון לקור מוניזם הרבה יותר מאשר בעבר הלא-רחוק. נשאר עתה הרבה פחות מקום לתמרון, הן למערב והן לערבים. אין טעם לעי-סוק בחלוקת האחריות לתופעה זו בין הערבים לבין המערב: שני הצדדים אשמים בכך, ובצד הערבי — בעיקר המצרים. אשר למערב — אחריותו למצב הנוכחי נובעת, בין היתר, ממדיניותו בעבר, אשר (לדעת עיסאוי) התבטאה בעמדות והחלטות כגון: התמיכה האיתנה שניתנה לישראל עד 1956; אמנת ברית-בגדאד; הנסיגה מההבטחה לממן את סכר-אסו-אן הגבוה; פלישת-סואץ; דוקטרינת איזנהאואר. המצרים מצדם גילו בורות גמורה לגבי טיב האימפריאליזם הסובייטי; הם אחראים לפרובוקציה מתמדת, וללא כל צורך, של המערב באפריקה, באסיה ואפילו באמריקה-הדרומית; הם פתחו את השערים לתעמולה ולהשפעה סובייטיות, ולאחרונה עוררו, ביזמת מנהיגיהם, מהפכות חברתיות, מבלי להבין את הדין-מיקה הכרוכה בהן, העשויה להוליכם אל יעדי-מסע שעל עצם קיומם אין הם אפילו חולמים.

שואל המחבר: "פני מצרים — לאן?" ומיד משיב הוא שלפי הכרתו הרי שמצרים, במקרה הטוב ביותר — מתקדמת לקראת שיטה טיטואיסטית; ובמקרה הגרוע ביותר — לקראת מה שניתן לכנותו, הכלכלה של גאורגבריות או האורח הסיני". התמוטטות כללית בעקבות צעדי המשטר בתקופה האחרונה נמנעה עד כה הן תודות לאותו גורם-של-גמישות המצוי בכל אורגניזם פיסי וחברתי והמקנה לו יכולת לשאת בפגעים הרבה — והן, ובעיקר, תודות לסיוע הרב מארה"ב (של ראשית 1962) המוענק למצרים, המגיע לשיעור של כ-200 מיליון דולר לשנה (הסיוע הסובייטי — צורתו מתן נשק, נכסי-יצור וסיוע טכני; בעוד הסיוע האמריקאי מיועד בעיקר קרו לסיפוק מוצרי-צריכה יום-יומיים. מחצית החיטה הנאכלת עתה במצרים — מסיוע אמריקאי באה).

לאחר סקרו את כל הנימוקים המקובלים המצדיקים הענקת סיוע מערבי למצרים, מעלה פרופ' עיסאוי כמה הרהורים נוקבים. לדעתו, ניתן להצדיק בהחלט את מתן הסיוע — ואף

סיוע מוגבר — למצרים אילו מדובר היה במדינה החיה בבדידות. אולם הממשלה המצרית מכריזה בקול-קולות, חזור והכרוז, על כונתה להרחיב את מהפכתה — דהיינו את שלי-טתה — לארצות אחרות. ככל שסיוע מערבי משחרר משא-בים מצריים (ובמיוחד — מטבע זר) מסיפוק צרכי יום-יום דוחקים, הרי הוא מסייע למצרים במישרין להרחיב את הש-פעתה אל מחוצה לה ובעקיפין — לעודד את הפצת הנוסח המדיני, החברתי והכלכלי המיוצג על-ידי מצרים. כאן מציג המחבר שורה של שאלות הקשורות במדיניות המערב במזרח-התיכון — מבלי שהוא עצמו משיב עליהן. אולם, בסוף נמצא הוא טוען שבעד שגיאותיו בעבר יאלץ המערב לשלם בהפ-סדים מדיניים וכלכליים כבדים במזרח-התיכון — כולל, כנר-אה, נפט; אך גם הערבים ישלמו מחיר יקר בעד שגיאו-תיהם — ואמנם, הם כבר משלמים.

בסיכום הספר מעלה המחבר שתי המלצות אישיות: א. על המערב להקטין את תלותו בנפט המזרח-תיכוני; ב. מדיניות המערב חייבות לתאם ולאחד את מדיניותן באיזור במידה הר-בה יותר גדולה מאשר בעבר.

מה חסר בספר?

הספר לוקה במקצת בחוסר תשומת-לב לשתי בחינות במדי-ניות משטרו של עבד-אנ-נאצר. ראשית, רצוי היה להרחיב את הדיבור על המניעים הכלכליים שמאחורי המדיניות הער-בית התוקפנית של המשטר המצרי הנוכחי, אשר עברה דרך-עקלקלות — החל בשידול, המשך בחתרנות וגמור (לאחר-נה) בהתערבות-צבאית ישירה, המכוונת להשגת הגמוניה מצרית על חלק ניכר של העולם הערבי*. שנית, לא מודג-שות בו די צורך הסכנות-בכוח של תופעות אינפלציוניות הטמונות כמעט בכל תהליך פיתוח מזורז במדינה מתפתחת, ועל אחת כמה וכמה במדינה המפוזרת הטבות חומריות וסו-ציאליות לשכבות-ציבור שמהוות את המשענת המדינית לקיום המשטר, וזאת בלי לדאוג שעלית התפוקה תוכל להדביק את עלית הצריכה הנובעת מכוח קניה מוגבר, וכל זאת — במדינה המצטיינת בצריכה ציבורית עצומה על דברים בלתי-יצרניים כמו התעצמות צבאית בלתי-מרוסנת, מלחמת תימן, וכדומה. ליקויים אלה אינם גורעים מערכו הרב של ספר זה לגבי כל אדם המתעניין במצרים של ימינו. יתכן ויהיו קוראים אשר ימצאו סיפוק בקראם דברי ביקורת קשים על מצבה הכלכלי של מצרים ועל כשלון הנסיונות החברתיים של משטר עבד-אנ-נאצר. אולם היציבות והשלום המיוחלים יבואו לאזורנו רק אם ימצא פתרון מקיף, בר-ביצוע, לדילמה הכלכלית-חבר-רתית הקשה של העם המצרי (כמובן — במידה שפתרון מעין זה לא יפגע באינטרסים הריבוניים של כל המדינות השוכנות באיזור זה). הפתרון הרצוי — גם לדעת מחבר הספר הנז-כחי — טרם נראה באופק; ומדיניותו הנוכחית של משטר עבד-אנ-נאצר בודאי שאינה מקדמת את בוא הפתרון, וממילא אין היא מקדמת את היציבות והשלום.

* ונראה כי עתה, כאשר נשלם פחות או יותר מעגל זה, עומד הוא להתחיל בו מתדש, מאותה נקודת-מוצא זמנית של שידול.